

Ida-lääne vastasseisu kõrghetki: Hannibal Rooma vastu

*Quod nisi domi civium suorum invidia debilitatus esset,
Romanos videtur superare potuisse* (C. Nepos. De viris
illustribus. De excellentibus ducibus exterarum gentium:
Vita Hannibalis, XXIII, 1.2).¹

Henn Käärik

SISUKOKKUVÕTE

Teine Puunia, täpsemalt Hannibali sõda (*Bellum Hannibalicum*) Rooma ja Kartaago vahel 218–201 e.m.a. kuulub kahtlemata nende hulka, mis on otsustavalt mõjutanud lääne ajaloo käiku. Kartaago vägede eesotsas seisnud Hannibal Barca saavutas roomlaste üle rea hiilgavaid võite, ent ometi sai Kartaago lõpuks lüüa. Artikli eesmärk on vaadata veel kord üle sõja mõned enim vaieldud sõlmküsimumused, suunates peatähelepanu kahele lahingule: Cannae 216 e.m.a ja Zama 202 e.m.a.

Esimest peetakse õigusega tunduvalt arvukama vaenlase kõige perfektsemaks täieliku ümberpiiramise ja hävitamise näidiseks ajaloos. Kui lahingu taktikaliste aspektide osas vaieldakse pigem detailide üle, siis vastuseta on seni põhimõtteline küsimus sellest, kuidas hinnata Hannibali tegevust pärast lahingut. Teisisõnu, kas ta oleks pidanud kohe pärast võitu minema Rooma peale või mitte. Aegade jooksul on aina enam toetust leidnud oletus, mille kohaselt Hannibalil polnudki jõudu Roomat rünnata. Lähem vaatlus näitab siiski, et linnal ei pruukinud olla märkimisväärsed kaitseressursse ei elavjõu ega tehniliste vahendite poolest. Kaitsjate moraal sai aga vaevalt olla nii „eeskujulik“, nagu seda hiljem on kirjeldatud.

Sõja viimane, Zama lahing, on oktsidendikeskse ajalookirjutuse kohaselt vääramatu fakt, milles polevat alust kahelda. Samas võib ennekoike Polybiosse *Historiai* kriitilise ütelugemise põhjal tuua selle toimumise vastu piisavalt

¹ „Kui kaasmaalaste kadedus poleks ta jõudu halvanud, oleks ta nähtavasti roomlastest jagu saanud.“

argumente, mis lubavad maailmaajaloo ühe kuulsama lahingu autentsuse tõsise kahtluse alla seada. Sellest tulenevalt on artiklis esitatud tees, mille kohaselt olid roomlased võitnud küll sõja, ent tõenäoliselt mitte Hannibali.

MÄRKSONAD:

muistne Kartaago, Vana-Rooma, *Bellum Hannibalicum*, Hannibal Barca, Cannae lahing, Zama lahing, Polybiose *Historiai* kriitiline retseptsioon

HENN KÄÄRIK *Tartu Ülikooli emeriitdotsent*

E-post: henn.kaarik@ut.ee

ABSTRACT

The high points of the East-West confrontation: Hannibal against Rome

The Second Punic War, or more precisely the Hannibalic War (*Bellum Hannibalicum*) between Rome and Carthage in 218–201 BCE, is undoubtedly one of those that has decisively influenced the course of Western history. Hannibal Barca, who led the Carthaginian forces, achieved a series of brilliant victories over the Romans, but Carthage was ultimately defeated. The aim of this article is to review some of the most controversial issues of the war, focusing on two battles: Cannae in 216 BCE and Zama in 202 BCE.

The first is rightly considered the most perfect example of the complete encirclement and destruction of a much larger enemy in history. While the tactical aspects of the battle are debated over the details, the fundamental question of how to assess Hannibal's actions after the battle remains unanswered. In other words, whether he should have attacked Rome immediately after the victory or not. Over time, the assumption that Hannibal did not have the strength to attack Rome has gained more and more support. However, a closer look shows that the city may not have had significant defense resources, either in terms of manpower or technical means. Also, the morale of the defenders could hardly have been as "exemplary" as it is later described.

The last and decisive fight of the war, the Battle of Zama, is, according to Western-centered historiography, an inescapable fact. However, based primarily on a critical rereading of Polybius's *Historiai*, one can bring enough serious arguments allowing to question the authenticity of one of the most famous battles in world history. Consequently, the thesis is presented in the article, the Romans had won the war, but probably not Hannibal.

KEYWORDS:

Ancient Carthage, Ancient Rome, *Bellum Hannibalicum*, Hannibal Barca, Battle of Cannae, Battle of Zama, Critical reception of Polybius's *Historia*

HENN KÄÄRIK *Associate Professor Emeritus, University of Tartu*

E-mail: henn.kaarik@ut.ee

Hannibali sõja põhjused

Sõdade algpõhjused on reeglina olnud seotud hegemonistlike ambitsioonidega. Erinevalt roomlastest polevat Hannibal teinud sellest ka saladust: Livius sõnul ütles „Hannibal end roomlastega pidavat mitte hävitussõda, vaid võitlust au ja ülemvõimu nimel“, *non internecium sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio certare* (22.58.3).² Hannibali sõja konkreetse põhjuse leidmiseks on otstarbekas üle lugeda Polybiose asjakohased kaalutlused (3.6.1–7).³ Teatavasti eristas viimane sõja põhjust (αἰτία) ja ettekäänet (πρόφασις). Tähtis polnud niivõrd tegelik põhjus, kui-võrd ettekääne, mis pidi siiski mõistlikuna (εὐλογος) näima. Roomlased olid üldjuhul ületamatud meistrid oma agressiivsete sõdade õigustamisel *resp.* ettekäänete leidmisel – ühe erandiga, milleks osutus Teine Puunia sõda.

Meenutame, et aastail 241–238 e.m.a⁴ leidis aset palgasõdurite mäss maksejõuetu Kartaago riigi vastu. Seda ära kasutades ning rahulepingut rikkudes hõivas Rooma aastal 237 Sardiinia, mida peetaksegi sõja tegelikuks põhjuseks. Polybios mõõnis, ilmselt vastutahtsi, et antud juhul lasus sõjasüü viimasel eeskätt seetõttu, et tal polnud ette näidata mõistlikku ettekäänet, oὔτε πρόφασιν οὔτ' αἰτίαν εὔροι τις ἂν εὐλογον (3.28.1).⁵

Vahetu sõjategevus sai alguse pärast Hannibali retke üle Alpide aastal 218. Polybiose andmetel jõudis viimane Itaaliasse vähem kui 20 000 mehega, samal ajal kui Rooma (koos liitlastega) võis välja panna üle 700 000 mehe jalaväge ja 70 000 ratsaväge (2.24.16). Tõenäoliselt oli Kartaago armee

2 Tekstis viited väljaandele: Titus Livius 1998–2007. *Römische Geschichte. Ab urbe condita*. XXI–XXXVIII. Hrsg. von J. Feix. (Sammlung Tusculum). Düsseldorf und Zürich: Artemis & Winkler.

3 Tekstis viited väljaandele: Polybius 2011. *The Histories*. Vol. IV. Books 9–15. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 159. Cambridge, MA: Harvard University Press.

4 Edaspidi kõik aastaarvud tekstis e.m.a ilma vastava tähiseta.

5 Sõjasüü küsimus (*Schuldfrage*) on aegade jooksul põhjustanud ägedaid vaidlusi. Rooma õigustuseks on esitatud koguni väiteid, mille kohaselt viimase tegevus oli seaduspärane, kuna tegemist olevat olnud kõrgemal tsivilisatsiooniasemel seisnud ühiskondliku korraldusega (De Sanctis 1932: 186).

siiski mõnevõrra arvukam ning võis pärast täiendust Roomavaenulikelt gallidelt Põhja-Itaalias ulatuda 40 000-ni, lisaks 6000 meest ratsaväge (vrd 3.56.4).

218. aasta detsembris toimunud Trebia lahingus pääses 40 000-mehelisest Rooma väest *ca* 10 000 (3.74.6). 217. aasta juunis aset leidnud Trasimene lahingus ei pääsenud 30 000-st praktiliselt ükski: 15 000 langenut, 15 000 vangivõetut (3.84.7; 3.85.1). Ent sellega polnud Rooma kannatused kaugeltki lõppenud. Sõja järgnevasse perioodi mahtus veel maailmaajaloo kuulsamaid, 216. aasta augustis peetud ning roomlastele enneolematu katastroofiga lõppenud Cannae lahing.

Proelium Cannense

Lahingut on mõistlik käsitleda eraldi taktikalisel ja strateegilisel tasandil. Viimasel puhul jääb fookusse Hannibali tegevus pärast lahingut.

Jõudude vahetorkord. Rooma konsulaararmee koosnes tavapäraselt neljast leegionist: igas 4200 meest, $5/7 = 3000$ raskejalaväge (*hastati* 1200, *principes* 1200, *triari* 600) ja $2/7 = 1200$ kergejalaväge. Kummagi Rooma leegioni juures oli 200, kahe liitlasleegioni (*alae*) juures 600 meest raskeratsaväge (3.107.10; 6.26.7). Erakordse ohu korral (*ἐπὶ δὲ τις ὁλοσχερεστέρα προ-φαίνεται χρεία*) nagu enne Cannae lahingut määrati senati otsusega leegioni suuruseks 5000 meest, sellest raskejalaväge 3500, *hastati* 1400, *principes* 1400, *triari* 700 (Cascarino 2007: 78–81). Leegionide arvu suurendati 16-ni (3.107.9–15), kokku seega ligemale 80 000 meest jalaväge, sellest vähemalt 56 000 raskerelvis. Rooma kodanike ratsavägi koosnes 2400 mehest, ligikaudu 4000 liitlaste poolelt.

Hannibali väe suuruseks annavad Polybios (3.114.5) ning Livius (22.46.6) 40 000 jalaväge ning 10 000–11 000 ratsaväge, sh ibeeride ja keltide raskeratsaväge *ca* 6000–7000 (Bocchiola, Sartori 2008: 116; Goldsworthy 2019: 220), numiidia kergeratsaväge ligemale 4000 meest (Daly 2002: 91). Arvestades, et hinnanguliselt võis tal raskejalaväge olla alla 30 000 mehe, sh 8000–10 000 (Bocchiola, Sartori 2008: 113; Goldsworthy 2019: 221) roomlastelt võetud trofeerelvis liibüa eliitväge (Pol. 3.87.3, 114.1; Liv. 22.46.4), oli roomlaste ülekaal siin ligemale kahekordne.

Poolte lahingukord. Konsul Terentius Varro korraldusel suruti Rooma manipulid tihedalt kokku, nii et kogu hiigelarmee rinne ulatus vaevalt

1500 meetrini. Sellest tulenevalt muutus kogu lahingukord tavapärasest tunduvalt sügavamaks. Polybiose väidet aga, mille kohaselt iga manipuli sügavus ületas seejärel mitmekordselt tema rindelaiust, ei saa võtta ülearu tõsiselt: *πολλαπλάσιον τὸ βάθος ἐν ταῖς σπεύραις τοῦ μετώπου* (3.113.3). Paremal tiival asus kodanike, vasakul liitlaste ratsavägi (3.113.3–4).

Hannibali tsentri moodustasid ibeerid ja keldid, neid toetasid mõlemalt poolt liibüalased. Vasakul tiival asus ibeeride ja keltide, paremal numiidia ratsavägi. Pretsedenditu taktikalise võttena rivistas ta tsentri seejuures kumerusega roomlaste poole pööratud poolkuuna (3.113.7–8). Manöövri mõte oli tõmmata eenduva keskosa algse sundtaandumisega Rooma kolonnid järk-järgult Liibüa raskeväge tangide vahele, *βουλόμενος ἐφεδρείας μὲν τάξιν ἐν τῇ μάχῃ τοὺς Λίβυας αὐτῶν ἔχειν, προκινδυνεύσαι δὲ τοῖς Ἰβήρσι καὶ Κελτοῖς* (3.113.9).

Lahingu käik. Rooma tihe ja sügav tsenter sundis Hannibali etteulatuva keskosa jõuliselt tagasi. Võitluse käigus pidid roomlased aga seeläbi oma enda ridu veelgi enam kokku suruma. Ühtaegu ründas neid tiibadelt ootamatult Liibüa raskelt relvastatud jalavägi, mis ei andnud vastasele aega ümber rivistuda. Hannibali vasakul tiival seisnud Hispaania raskeratsavägi purustas samal ajal tema vastas seisnud Rooma kodanike ratsaväge, liikus ringiga ümber Rooma jalaväge vaenlase vasakule tiivale ning lõonud põgenema seal seisnud liitlaste ratsaväge, ründas välkkiirelt Rooma kaitsetut tagalat. Ühtaegu asus vastupealetungile Hannibali ibeeridest ja galidest tsenter. Roomlaste hiigelvägi piirati täielikult ümber ning pressiti kokku kitsale maa-alale. Sest tulenevalt lülitati valdav osa armeest aktiivsest võitlusest välja. Teisisõnu, olles ligemale kahekordses ülekaalus, võitlesid roomlased tegelikult vähemuses. Peale selle oli Rooma tavapärane võitluskord täielikult segi paisatud, seega ei saanud välimiste ridade välja vahetamisest juttugi olla. Hannibal võis aga esimeste liinide võitlusest kurnatud mehi pidevalt asendada ning jätkuvalt survet avaldades roomlasi aina enam teovõimetuks massiks kokku muljuda (Kromayer 1912b: 327),⁶ „tihedates ešelonides Rooma sõdurite põhimass oli määratud tegevusetusele ja võis üksnes pealt vaadata, kuidas kartaagolased väljastpoolt lähemale surudes kaaslasi maha nottisid“ (Speidel 2001: 57).

6 Eeldades, et kogu Rooma rinne oli tõepoolest vähem kui 1500 m lai ning Kartaagol ligemale 40 000 mehest koosnev jalavägi, on Kromayer välja arvutanud, et Hannibal võis teoreetiliselt moodustada ümber Rooma väe umbes 24-kordse piiramisrõnga (Kromayer 1912b: 326). Võrdluseks: tavaline kreeka faalanks oli ainult 8, makedoonia faalanks 16 ning roomlaste endi standardne lahingukord ainult 10–12 rea sügavune. Viimasel puhul tuleb mõistagi silmas hoida, et jutt käib lahingust n-ö tavatingimustes, kus roomlased said võidelda neile harjumuspärasel manipulaar-taktikalises formaadis.

Poolte kaotused. Rooma kaotused olid määratud: jalaväe poolel umbes 70 000 langenut ja 10 000 vangivõetut, ratsaväe poolel kaotusi ligemale 6000 (3.117.2–4). Hannibali kaotused: 5500 meest jalaväge, 200 ratsaväge (3.117.6). Kõige selle juures ei tohi siiski unustada, et Hannibali plaan, geniaalne ning antud jõudude vahekorra juures ilmselt ka ainuvõimalik, kätkes endas erakordset riski. Kui roomlaste tohutu taraan oleks suutnud Kartaago suhteliselt hapra tsentri läbi murda enne piiramisrõnga sulgumist, oleks lahingu saatus olnud otsustatud (Speidel 2001: 58). Ent vaevalt sai see olla minutite küsimus, nagu mõnikord on oletatud (vt Kromayer 1912a: 51).

Omaette delikaatne probleem on Publius Cornelius Scipio, tulevase Africanuse (kui sõja võitja) osavõtt lahingust. Et ta lahingus tegev oli ja lahinguväljalt põgenes, on enam-vähem kindel. Mitte vähem kindel pole, et Rooma-Kreeka ajalookroonikates on seda fakti „objektiivsuse“ tarvis püüdnud vältida (vrd Ridley 1975: 165).

In summa: Cannae lahingut on õigusega peetud tunduvalt arvukama vaenlase kõige perfektsemaks täieliku ümberhaaramise ja hävitamise näidiseks ajaloos, millest on saanud mitme lääne militaarakadeemia kohustusliku programmi osa. Ometi jäi sellest kõigest väheks.

Post proelium

Kui lahingu taktikaliste aspektide osas vaieldakse pigem detailide üle, siis seni on vastuseta jäänud põhimõtteline küsimus sellest, kuidas hinnata Hannibali tegevust pärast lahingut. Teisisõnu, kas oleks tulnud minna Rooma peale või mitte?⁷

Liviuse väitel olevat üks Hannibali ratsaväekomandöridest Maharbal olnud veendunud, et sellise võidu järel ei tohi hetkegi viivitada. Tema arvates tuli otsekohe liikuda ratsaväega ülejäänud armee eesotsas Rooma peale ning viie päeva pärast võib Hannibal istuda Kapitooliumil peolauas (22.51.2). Hannibal pidanud otstarbekaks ettepanekut kaaluda, mispeale

7 Polybiuse mitte kõige selgema teate kohaselt loobus Hannibal juba pärast Trasimenuse lahingut varem plaanis olnud retkest Rooma peale: συνεγγίζειν τῇ Ρώμῃ κατὰ τὸ παρὸν ἀπεδοκίμασεν. Seejuures võiks κατὰ τὸ παρὸν olla tõlgitav ka kui „esialgu“ (3.86.8). On võimalik, et ta pidi eelnevalt saama täiendust Kartaago laevastikult Pisas, kuhu ta teadmata põhjustel ei jõudnud. Väheusutav aga, et takistuseks kujunes seejuures Roomale lojaalsete etruskide tugev vastupanu (Diana 1989: 93–107). Mõned autorid on veendunud, et Trasimenuse järel polnud Roomal, kus hetkel oli ainult kaks irregulaarset leegioni (*legiones urbanae*), jõudu ennast kaitsta. Hannibal, kelle käsutuses võis olla 50 000–55 000 meest, olevat seega jätnud kasutamata suurepärase võimaluse sõda lõpetada.

olevat Maharbal lausunud (22.51.4; vrd Hoyos 2000: 610–614): *Non omnia nimirum eidem di dedere. Vincere scis, Hannibal; victoria uti nescis* (Muidugi pole jumalad ühele inimesele kõike andnud. Sa oskad võita, Hannibal, võitu kasutada mitte). Päris kindlasti mitte sellises vormis, ent midagi taolist võis keegi väejuhtidest Hannibalile tõepoolest ette heita.

Nagu ajaloost teame, Hannibal mitte ainult ei viivitanud rünnakuga linna vastu, vaid loobus sellest üldse. Alles aastal 211 nähti Kartaago armeed Rooma lähistel, kuigi mitte päris müüride all, ent siis oli tegemist lihtsalt pettemanöövriga, et kergendada roomlaste piiramisrõngas Capua rasket olukorda.

Paljud ajaloolased on aegade jooksul olnud seisukohal, et Hannibalil polnudki jõudu Roomat rünnata. Seega olevat ta talitanud igati mõistlikult: ebaõnnestunud katse vaenlase pealinna võtta oleks märkimisväärselt kahandanud Cannae järel kujunenud üldist, Hannibalile soodsat poliitilist ja psühholoogilist atmosfääri. Theodor Mommseni apodiktilise sedastuse kohaselt: „Ta (Hannibal – H.K.) tundis Roomat paremini kui need naiivsed inimesed, kes vanemal ja uuemal ajal on arvanud, et marsiga vaenuliku pealinna vastu oleks ta suutnud võitluse lõpetada“ (Mommsen 1874: 613). Seda oletust on teiste seas toetanud Hans Delbrück (1908: 347), Johannes Kromayer (1912a: 54; 1912b: 395–396), Stéphane Gsell (1920: 158–160), Wilhelm Hoffmann (1962: 73), John Lazenby (1996: 41; 1998: 85–86), Serge Lancel (2000: 183), Gregory Daly (2002: 45), Pedro Barceló 2004: 148; Massimo Bocchiola & Marco Sartori (2008: 247–258).

Teise seisukoha järgi oleks Hannibal pidanud igal juhul linna ründama, mida varem, seda parem. Seda meelt on olnud kõigepealt antiik- ja kesk-aegsed autorid eesotsas Liviusega, samuti Cassius Dio (1914; via Zonaras), Diodorus Siculus (1957: 25.19.1), Lucius Florus (1929: 1.22), Paulus Orosius (1857: 4.16.1) ning Joannes Zonaras (1869: 9.1, 9.14).

Livius (22.51.4): *Mora eius diei satis creditur saluti fuisse urbi atque imperio* (Üldiselt usutakse, see päevane viivitus päästis linna ja impeeriumi). Veel varem on Livius väitnud sama: Rooma pääses üksnes vaenlase viivitamise tõttu, *quia ab hoste est cessatum* (22.50.2.). Niccolò Machiavelli on postuleerinud: kui võidetakse, tuleb täiel kiirusel võitu arendada ja võtta eeskujuks Caesar, aga mitte Hannibal, kes seetõttu, et peatus pärast roomlaste hävitamist Cannae all, jäi ilma Rooma impeeriumist (Machiavelli 1971: 105).

Uuematest autoritest jagavad sama seisukohta Bernard L. Montgomery (1968: 97), Jean-Paul Brisson (1973: 199–200), Werner Huß (1985: 332–333), Jakob Seibert (1993: 198–201), Michael Speidel (2001: 60–61), Barry Strauss (2013: 243), Adrian Goldsworthy (2019: 191–198) jmt.

Milliseid kaalutlusi on toodud seisukoha kaitseks, et Hannibal poleks suutnud Rooma linna vallutada?

Esiteks. Lahingust taastunud armeel oleks Rooma alla jõudmiseks kulunud umbkaudu kolm nädalat. Selle ajaga oleks suudetud organiseerida nii kaitsejõudusid Roomas endas kui ka abi linnale väljastpoolt. Linnas olevat olnud piisavalt mehi, et moodustada midagi ajutise kodukaitse taolist *etc.* (Lazenby 1998: 85–86; Daly 2002: 45). Lõpuks Rooma alla jõudnud Kartaago vägi oleks olnud liiga nõrk, et midagi otsustavat ette võtta.

Millised olid Rooma reaalsed kaitsejõud? Jämedates joontes olid roomlased koos liitlastega jõudnud selleks ajaks kaotada juba 100 000 meest, kvaliteedi mõttes parimad. Sellele vaatamata, nagu märgib Adrian Goldsworthy, on kaasaegsete autorite juures maad võtnud tendents Rooma võimalusi üles puhuda (Goldsworthy 2019: 191, 193).

Kujunenud olukorra on Livius võtnud kokku järgnevalt (22.54.9–10): *ulla iam castra Romana nec ducem nec militem esse; Hannibalis Apuliam, Samnium, ac iam prope totam Italiam factam* (...ja ei mingit Rooma sõjalaagrit ega väejuhti ega sõdurit enam; Hannibal oli Apuulia, Samniumi ning juba peaaegu kogu Itaalia peremees).

Roomas pidi teoreetiliselt küll paiknema kaks linnaleegioni, *legiones urbanae* (mitte üle 10 000 mehe), ent pole selge, kas nad olid sel aastal juba formeeritud (Goldsworthy 2019: 191). Ostiast lähetas Marcus Marcellus linnale abiks 1500 äsja mereväkke värvatud meest, *quos in classem scriptos habebat* (Livius 22.57.7). Samast saatis ta leegioni jao mereväelasi hoopis Teanum Sidicinumisse Kampaanias (Livius 22.57.8). Mõlemal juhul oli tegemist niisiis mitte maa-, vaid mereväkke kuuluva kontingendiga, Rooma saadetutel polnud aga üldse mingit sõjalist väljaõpet. Linnas välja kuulutatud noorte värbamiskampaania käigus moodustati üle seitsmeteistaastastest ning isegi veel nn lastetoogat (*toga praetexta*) kandvatest poistest neli leegioni, lisaks tuhandeline ratsasalk (*iuniores ab annis septemdecim et quosdam praetextatos scribunt; quattuor ex his legiones et mille equites effecti*) (Livius 22.57.9). Riigi rahadega osteti kokku 8000

orja ning relvastati (22.57.11–12.), neile lisati veel 6000 paadunud kriminaalkurjategijat ja võlavangi (23.14.3–4). Juba Plutarchos on olukorda hinnates märkinud, et roomlastel võis kaitsjatest nappus tulla (1892: 13.2).

Mis puutub väitesse, et Rooma alla jõudnud Hannibali vägi oleks olnud liialt nõrk linna vallutamiseks (Hoffmann 1962: 73; Lazenby 1998: 86; Prevas 2017: 113), siis pole selge, millel selline seisukoht rajaneb. Arvestades tekkinud olukorda oli *ca* 40 000 meest reaalne jõud (vrd Seibert 1993: 200). Peale selle oli senine sõjakogemus tõestanud, et Hannibal võis oma jõudusid regulaarselt täiendada.

Elanike arv on taolistes situatsioonides ambivalentse tähendusega. Ühest küljest võiks suurem elanikkond pakkuda rohkem kaitsjaid. Arvuliselt see nii ongi, ent mitte kvaliteedi mõttes, nagu just nägime. Arvesse tuleb võtta, et liigne elanikkonna tihedus pärsib kaitsetegevust. Silmas tuleb pidada sedagi, et vaenlase lähenedes voolab keskusse arvukalt põgenikke.⁸

Teise argumendina on toodud välja, et Roomal olid tugevad müürid, piisavalt kaitsetehnikat, suured toidu- ja veevarud. Hannibali armee polnud aga kohandatud piiramistevõimeks, puudus vajalik tehnika, tema ratsavägi oleks olnud kasutu. Wilhelm Hoffmann (1962: 73): „Rooma oli suur ja tugev kants, lisaks toetatud arvukate Latiumi ja Lõuna-Etruuria kindlustatud asulate poolt.“ John Prevas (2017: 113): „Rooma müürid kujutasid endast kõige kõrgemat, paksemat ja pikemat (ligemale 7 miili) kaitserajatist Itaalias.“ Howard Scullard (1930: 220): „Hannibali piiramisvõimekus piirdus üksnes väiksemate linnadega.“ Johannes Kromayer (1912a: 54): „Ükski antiikaja suurtest armeedest ei näidanud piiramisel üles vähem võimekust kui Hannibali Aafrika ratsaarmee. Rooma peale minek, senikaua kui väljaspool linna oli veel võitlusvõimelisi vägesid, käis tal kaugelt üle jõu.“⁹

Mida kujutasid endast Rooma müürid ja kaitsetehnika? Serviuse müüride kogupikkuseks antakse reeglina umbkaudu 7 miili *resp.* 10,9–11,3 km

8 Rooma elanike täpsemat arvu 3. sajandi lõpul e.m.a on kummatigi raske leida. Arheoloogiliste kaevamistööde käigus välja arvatud rahvastiku võimalikust tihedusest lähtuvalt võis Rooma linna elanikkond 3. sajandi teisel poolel ulatuda 120 000–130 000-ni (Storey 1997: 966–978). Pretsedenditu väitega on välja tulnud R. Gabriel: Rooma elanikkond küündis tollal 450 000–500 000-ni (Gabriel 2011: 64–71). Jäädes reaalsuse piiresse ning liites ligikaudsele 120 000–130 000 vähemalt 15 000–20 000 põgenikku ning muu juhusliku elemendi, saame tõenäoliseks Rooma elanike arvuks 135 000–150 000. Serviuse müüridega (Muri Serviani) kaitstud Rooma linna pindala ulatus erinevate mõõtmiste põhjal vahemikku 3,65–4,67 km² (Cifani 2013: 204–212) (võrdluseks, Kärkla pindala = 4,5 km²). Elanikkonna tihedus võis seega olla 32 000–35 000 inimest 1 km² kohta. Efektiiivse kaitse organiseerimine sellistes tingimustes oluks enam kui küsitav.

9 Tegemist on arusaamatu seisukohaga. Kromayer pidi suurepäraselt teadma, et esiteks polnud numiidlased Hannibali ratsaarmee põhijõuks. Teiseks ei kandnud ratsavägi piiramisel sugugi põhikoormust. Kolmandaks, millised väljaspool linna olnud võitlusvõimelised Rooma väed?

(vrd Cifani 2013), kõrguseks kohati kuni 10 m ning müüri paksuseks maapinnal 3,6 m (Fields, Dennis 2008: 10). 10 m müüri kõrgusena on kaheldav, sest isegi Aurelianuse müüride keskmine kõrgus oli ainult 8 m ning paksus 3,5–3,7 m (Montesanti 2007: 2; Coarelli 1994: 16). Seega polnud Rooma müürid küll nõrgad, ent tugeva vaenlase vastu olnuks neist tõenäoliselt vähe abi.¹⁰ Kaasaegne kaitsetehnika praktiliselt puudus, eeskätt uuemat tüüpi katapultidid. Jakob Seibert märgib õigusega, et Rooma isoleerimise korral oleks seal peatselt kujunenud hädaolukord. Arvestades tohutut inimhulka oleksid toidu- ja veevarud kiiresti kokku kuivanud, väljastpoolt polnud aga abi tulemas. Seepärast on mõistetav senaatorite hirm piiramise ees (Seibert 1993: 200).

Teisalt pole põhjendatud nende autorite väited, nagu poleks Hannibalil olnud vajalikku piiramistehnikat, ning seetõttu ei suutnud ta vallutada ühtki suuremat linna.¹¹ Vastupidi, kartaagolased olid piiramiskunsti osas suured innovaatorid, ehitades muuhulgas tohutuid mobiilseid piiramistorne, millelt oli võimalik tõrjuda kaitsjad „lähitulega“ müüridelt, et alustada taraanidega väravate ja müüride rammimist (Connolly 1981: 279). Hannibal oli kahjuks valinud teise strateegia.

Kolmandaks. Mitme hilisema autori töödes on visandatud pilt roomlaste, esmajoones senaatorite vankumatust võitlustahtest ja moraalist. Antiikse Põhja-Aafrika tuntumaid uurijaid Stéphane Gsell: Hannibal polevat uskunud, et suudab linna vallutada, Rooma aga lükkas tagasi mõtte häbistavast rahust:

Kõik kodanikud, heites isamaa päästmise nimel kõrvale lahkkelid, koondusid senati ümber, kes jäi kindlaks põhimõttele mitte pidada läbirääkimisi pärast kaotust, ega vaenlasega, kes asub Itaalia pinnal. Selle nõukogu külm ja kangekaelne tahe säilitas riigi (*La volonté froide et opiniâtre de cette assemblée maintint l'État*), taastas selle jõud ja lubas vastu seista kõigile rünnakuile (Gsell 1920: 158–160).

Tegelik olukord Roomas, kui uskuda Polybiost ja Liviust, oli mõnevõrra teistsugune. Juba eelnevate ränkade kaotuste mõjul oli linnakodanikke haaranud piiritu paanika, *ὁρθὴ καὶ περίφοβος ἦν ἡ πόλις*. Linn oli palvestest ja ohverdustest jumalaile, halast ja litaaniatest tulvil (*ἐς ὧν εὐχαὶ καὶ*

10 Võrdluseks Kartaago müürid: kogupikkus 29–34 km (Livius, Epit. 51; Orosius 1857: 4.22; Church, Gilman 1887: 280; Harden 1939: 6.9), kõrgus 14–18,3 m, paksus 9,14–10,4 m (Orosius: 4.22; Church, Gilman: 280). Seega pikkus ja paksus, st läbimõõt maapinnal – ligikaudu kolm, ning kõrgus ca kaks korda suurem kui Roomal.

11 Lazenby (1998: 87): *But this has nothing to do with his lack of a „siege-train“: there is plenty of evidence that he could construct all that was necessary to take a fortified place, if and when he wanted to ...* (vrd Shean 1996: 164–165).

θυσίαι καὶ θεῶν ἱκετηρίαὶ καὶ δεήσεις ἐπέιχον τὴν πόλιν) (3.112.6–8). Pärast katastroofi kaotati aga igasugune lootus säilitada Itaalias hegemoonia ning tunti suurimat hirmu oma elu ja linna enda pärast (ἐν μεγάλοις δὲ φόβοις καὶ κινδύνοις ἦσαν περὶ τε σφῶν αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ τῆς πατρίδος ἐδάφους) (3.118.1,5). Vähe sellest, loetud päevad hiljem jõudis Rooma veel üks hiiobisõnum: Põhja-Itaalias olid gallid Silva Litana lahingus täielikult hävitanud terve konsulaararmee koos lisavägedega, ligemale 25 000 meest (3.118.6).

Polybios mõõnab seega: Roomas valitses eksistentsiaalne hirm, paanika, peataolek. Teda toetab Livius (22.54.8): „Mitte kunagi varem ... polnud Rooma müüride vahel olnud sellist hirmu ja segadust“ (*Nunquam ... tantum pavoris tumultusque intra moenia Romana fuit*). Senaatorid polnud võimelised tegema mingit plaani (*ne consilium quidem satis expedirent*) (22.55.3). Samas märgib Livius (22.55.2): *Neque enim dubitabant deletis exercitibus hostem ad oppugnandam Romam, quod unum opus belli restaret, venturum* (Neil polnud mingit kahtlust, et pärast vägede hävitamist tuleb vaenlane Rooma peale: sest see oli ainus, mis sõjas teha jäänud).¹²

Roomlaste hirmud said lisa, kui „inventuuri“ käigus selgus, et kaks Vesta neitsit (*Vestales*) polnud enam sugugi neitsid. Üks maeti elusalt, teine jõudis sooritada enesetapu. Delfi oraakli juurde lähetati delegatsioon uurimaks, milliseid ohvreid tuua ja milliseid kasulikke rituaale toime panna. Lähtuvalt saatuseraamatutest (*ex fatalibus libris* – lähemat neist pole teada) maeti *Forum Boariumil* (loomaturg Tiberi ääres) elusalt kaks galli, mees ja naine, ning kaks kreeklast, samuti mees ja naine (Livius 22.57.2; 4–6). Katastroofide paiku – nagu ikka – haarasid roomlasi sügavalt religioosses tundmused.

Vaenlase eest pealinna kokku voolanud põgenike massid olid omakorda viljakas kasvupind paanikale,¹³ suurendades ühtaegu ruumikitsikust.

Eelpool nägime, et Hannibalil võisid olla head väljavaated Rooma võtmiseks puhttehniliselt piiramise teel. Ülaltoodu lubab arvata, et

¹² *quod unum opus belli restaret* on tõlgendatav ka kui „sest see oli ainus, mis jäänud teha sõja lõpetamiseks“. Ja sel juhul tohib senaatorite meeleseisundis aimata resignatsiooni.

¹³ Aastal 211 tegi Hannibal pettemanöövri Rooma alla. Mingil hetkel levis linnas kuulujutt, nagu oleksid kartaagolased juba Aventinuse hõivanud. Järgnenud segadust olevat olnud täiesti võimatu vaigistada, sest „tänavad olid ummistatud maapiirkondadest koos kariloomadega paanikas linna põgenenud rahvamassist“ (26.10.8). „See sündmus tekitas sellist segadust ja pagemist, et polnuks Hannibali laagrit linna ees, oleks kogu rahvamas minema tormanud: nüüd otsiti majades kaitset ning pilluti katustelt kivide ja nooltega vaenlasteks peetud omasid“ (Livius 26.10.7). Viis aastat varem, pärast Cannae, oleks paanika Roomas olnud kahtlemata palju põhjalikum (vrd Connolly 2012: 188).

roomlaste võitlusvaimgi ei pruukinud olla sedavõrd murdmatu, kui aegajalt väidetakse. Kasutades kaasaegset fraseoloogiat, „poliitiline tahe“ jättis soovida. Kõik see annab põhjust esitada põhimõtteline küsimus: kui Hannibal oleks liikunud Rooma peale, tulnuks tal üldse tõsisem piiramine ette võtta? Goldsworthy (2019: 191,198):

Keskne küsimus pole selles, kas Hannibal oleks suutnud linna vallutada piiramise või tormijooksuga, vaid selles, kas roomlased oleksid talle üldse vastupanu osutanud ... On võimalik, kui Hannibal oleks liikunud pärast Cannae otse Rooma peale, et tema armee ilmumine linna müüride alla tekitanuks moraalse surve, mis oleks mürdnud roomlaste vaimu ja lõpetanud sõja. See oleks võinud nii olla, ja – tagantjärele tarkusena – oli see tõenäoliselt tema parim võiduvõimalus.

Goldsworthy le sekundeerib, mitte asjakohase irooniata Huß (1985: 332–333):

Õhtul pärast Cannae lahingut polnud Itaalia pinnal enam mingit Rooma väge. ... Kes oleks võinud veel tõsiselt kahelda, et kapitulatsioon saab teoks lähemate päevade või nädalate jooksul? Iseäranis siis, kui võidukate vägede marss Rooma peale oleks aidanud ehk veel tõrksal senatil või ehk veel tõrksal rahvakoosolekul vajalikku otsust langetada. Näib, et Kartaago vaatevinklist oleks Hannibal Maharbali nõuannet kuulda võttes talitanud õigesti, liikudes pärast lahingut võimalikult kiiresti Igavese linna peale.

Kas on mõistlik visandada arenguid pärast Rooma ümberpiiramist nii, nagu polekski linn olnud ümber piiratud? Paanikale ümberpiiratud ja maa-ilmast isoleeritud pealinnas oleks lisandunud ettearvamat, õigemini küll ettearvatav paralüüs kogu riigis, mis nagunii polnud veel Cannae vere-saunast toibunud. Kui tõhusalt oleks provints suutnud toimida ilma suunisteta keskusest? Kuidas oleks funktsioneerinud organism, millel puudus pea – *caput Roma*? Mitte vähem tähtis polnud küsimus, kuidas oleksid reageerinud Rooma liitlased, suhteliselt heterogeenne, erinevate huvidega etnoste summa? Pole alust arvata, et Hannibali ilmumine Rooma müüride alla oleks kinnitanud nende usku viimase võitu.

Miks ei valinud suur kartaagolane antud olukorras kõige loogilisemat jätku? Kui usaldada Liviust, olevat Hannibal oma viga hiljem kahetsenud, lausudes, et kord ei jätkunud tal tahet, kord õnne¹⁴ linna vallutamiseks (26.11.4). Vähe usutav siiski, et linna ründamine olevat alati olnud tema ihaldatud eesmärk (26.7.3). Hannibali valitud strateegia kõiki tagamaid ei

14 Kui Hannibal oli jõudnud Rooma alla, olevat kahel järjestikusel päeval möllanud metsik rahetorm teinud lahingu võimatuks (Livius 26.11.1–2).

saa me kunagi teadma. Ennekõike Polybiosse ja Liviuse teadete põhjal saab välja tuua kaks tähtsamat kaalutlust.

Esiteks, Hannibal arvestas sellega, et tal õnnestub Roomat tema Itaalia liitlastest isoleerida. Viimastele andis ta kohe sõjakäigu alguses teada, et „mitte nendega, vaid nende eest tuli ta roomlastega võitlema“ (*οὐκ ἐκείνοις ἦκειν πολεμήσων, ἀλλὰ Ρωμαίοις ὑπὲρ ἐκείνων*) (3.77.4). „Mitte itaallastega ei tulnud ta sõdima, vaid roomlastega itaallaste vabaduse eest“ (*ὅτι πάρεστι πολεμήσων οὐκ Ἰταλιώταις, ἀλλὰ Ρωμαίοις ὑπὲρ τῆς Ἰταλιωτῶν ἐλευθερίας*) (3.85.4). Ent Hannibali ootused õigustasid ennast üksnes Lõuna-Itaalia osas ja sealnegi toetus jäi lõppkokkuvõttes nõrgaks. Strateegilise tähtsusega Kesk-Itaalia eesotsas Latiumi, Etruuria, Umbria ning Samniumiga jäid Roomale lõppkokkuvõttes lojaalseks.

Teiseks, nagu alguses juba nägime, tuli ta roomlastega pidama mitte hävitussõda, vaid sõda au ja ülemvõimu pärast (*non internecium sibi esse cum Romanis bellum; de dignitate atque imperio certare*) (Livius 22.58.3). Püstitatud eesmärgi saavutamiseks pidas Hannibal piisavaks Rooma purustamist lahinguväljal ning tema isoleerimist Itaalia liitlastest. Hellenistlikust kultuuriruumist pärit väejuht (vrd Picard 1984: 75–81; Brizzi 1991: 201–210) pidas loomulikuks, et pärast hävingut Cannae all on roomlased valmis mõistlikuks kompromissiks. Hannibal ei arvestanud – ja see oli tema saatuslik viga –, et Rooma puutumus tsivilisatsiooni oli olemuslikult fragmentaarne. Roomlased olid barbarid, mida on *implicite* mõõnnud ka Polybios (12.4b.2–3). Eksisteeris üksnes kaks võimalust: vastase hävitamine või totaalne allutamine. Sõda oli roomlaste eksisteerimise viis, *modus vivendi*, avaliku elu rütm oli sõja kui institutsiooni rütm, igal kevadel naasev peaaegu bioloogiline paratamatus (Nicolet 1969: 117).¹⁵ Aastatel 327–218 võis roomlastel olla üheksa kuni kümme „sõjavaba“ päeva (Harris 1989: 10).

Pärast Cannaed, kui Rooma keeldus diplomaatiast, pidi olema selge, et hellenistlik strateegia ei tööta. Ainult toorest jõudu tunnistavad roomlased tõlgendasid Hannibali viivitust nõrkusena. On tõenäoline, et samamoodi mõistsid olukorda ka Rooma liitlased. Ühtaegu said roomlased neile eluliselt vajaliku hingetõmbeaja. On arvatud, et veel vähemalt aasta hiljem oli Hannibalil võimalik oma otsust revideerida (Seibert 1993: 201), ent ta ei teinud seda.

¹⁵ *La vie publique est celui-là même de la guerre, de la guerre-institution, qui revident avec une nécessité quasi biologique à chaque printemps.*

Vaatamata kõigele on tõenäoline, et isegi valitud tee võinuks lõppeda Hannibali võiduga, kui Kartaago oligarhia oleks lähtunud riiklikest, mitte kildkondlikest huvidest. Kogu sõja vältel saatis Kartaago metropol ligemale 80 000 meest Sardiiniasse, Sitsiiliasse ja Hispaaniasse ning ainult 4000 toetuseks Hannibalile. Meenutame artikli motoks valitud Nepose sõnu: Kui kaasmaalaste kadedus poleks ta jõudu halvanud, oleks ta nähtavasti roomlastest jagu saanud. Liviuse järgi (30.20.3) olevat Hannibal Itaaliast lahkudes lausunud: „Hannibali pole seega võitnud mitte roomlased, korduvalt maha löödud ja põgenenud, vaid Kartaago senat oma vihavaenu ja kadedusega“ (*Vicit ergo Hannibalem non populus Romanus totiens caesus fugatusque, sed senatus Carthaginensis obtrectatione atque invidia*).

Mõnevõrra teises võtmes on ootamatu mõttekäigu esitanud Polybios (11.19.6): olevat võimatu mitte imetleda Hannibali väejuhiomadusi ning võivat „täie kindlusega öelda, et oleks ta alustanud teiste maadega ja lõpetanud roomlastega, oleks teda saatnud edu“ (*θαρρῶν εἶπειν ὥς εἴπερ ποιησάμενος τὴν ἀρχὴν ἐπ’ ἄλλα μέρη τῆς οἰκουμένης ἐπὶ τελευταίους ἦλθε Ρωμαίους, οὐδὲν ἂν τῶν προτεθέντων αὐτὸν διέφυνε*). Kaks asjaolu väärivad siin erilist tähelepanu. Esiteks pole raske näha, et Polybiose arvates oli Hannibal väejuhina roomlastest üle. Teiseks, Polybios oli selles täiesti kindel.

Hannibal ei kaotanud Itaalias ühtki lahingut. Lüüasaamise raske ülesande võtsid enda peale, eeskätt Hispaanias ja Aafrikas, teised Kartaago väejuhid.¹⁶ Aastavahetusel 202/203 naasis Hannibal oma veteranidega, maailma tollase eliitarmee, Aafrikasse. Otsustav Zama lahing olevat Rooma- ja laiemalt läänekeskse ajalookirjutuse kaanonite kohaselt vääramatu fakt, milles polevat kohane kahelda, sest see on vääramatu fakt.

Proelium Zamense

Lahing leidis väidetavalt aset Põhja-Aafrikas Zama linna lähisel 202. aasta 19. oktoobril. Ühtlasi esimene ja viimane, mille Hannibal olevat kaotanud. Zama sündmustikku hõlmav kirjalik allikmaterjal on sõja ülejäänud episoodidega võrreldes vastuolulisem ja fragmentaarsem. Arheoloogid omalt poolt pole suutnud leida ainsat tõendit, mida võiks lahinguga siduda. „Mainitud lahinguga seotud probleemid on suuremad

¹⁶ G. Brizzi, Der Untergang Karthagos ist die schrecklich ironische Folge der Siege Hannibals. – *Focus online* 17.02. 2016: „Hannibalil oli palju häid omadusi peale ühe – ta ei saanud olla kahes lahingus korraga.“

kui suvalise teise lahingu puhul selles sõjas, hõlmates nii allikaid, kronoloogiat, toimumiskohta, arvusid kui ka taktikat“ (Walbank 1967: 445–446). Zamaga seonduvaid sündmusi hõlmavad Polybiose 15. raamatu 19 sissejuhatavat peatükki, mis tõenäoliselt pandud kirja ligemale pool sajandit pärast lahingut. Paraku on narratiiv tulvil lünki, küsitavusi ja üksteist välistavaid väiteid. Lahing on justkui toimunud, ent puudub selgus, kuidas?¹⁷

Raskused saavad alguse lahingu kohast ja ajast. Polybiose (15.5.3; 15.5.14) järgi asus Hannibali laager Zama linna lähistel, viie päevatee kaugusel Kartaagost läänes, lahingupaik Margaroni-nimelise linna juures. Ent Margaroni muistse Põhja-Aafrika toponüümia ei tunne. Oletatakse, et lahing võis toimuda pigem Naraggara-nimelise linna lähistel.¹⁸ Lahingu aja kohta ei ütle klassik midagi. Uurijate enamiku arvates, nagu mainitud, võis lahing toimuda 19. oktoobril 202. Ent nimetatud kuupäev oli *armilustrum*, relvade rituaalse puhastamise püha, millega lõppes roomlaste iga-aastane „kohustuslik“ sõjasesoon (Fowler 1899: 250; vrd Dumézil 1975: 111–112). Pole selge, millised erakorralised asjaolud sundisid roomlasi jätkama sõjategevust ajal, mil religioossed tavad selle välistasid.

Poolte jõud. Rooma väe suuruse kohta ei esita Polybios ühtki arvu. Numiidia *sõjapealiku* Massinissa toodud abiväe suuruseks annab ta 4000 kergeratsaväge, 6000 kergejalaväge (15.5.12–13).

Eelpool nägime, et Rooma konsulaararmee koosnes tavapäraselt neljast leegionist. Ei Polybios ise ega ükski teine allikas kinnita, et aastal 202 oleks senat välja kuulutanud eriolukorra ning tõstnud leegionide arvu ja võitlejate arvu leegionis.¹⁹ Selleks polnud vähimatki vajadust ega koguni seaduslikku alust. Vastupidi, aastaks 202 hoopis vähendati Rooma vabariigi sõjajõude koguni nelja leegioni võrra (20-lt 16-ni) ehk terve konsulaararmee ulatuses. *Sedecim non amplius eo anno legionibus defensum imperium est* (Mitte enam kui 16 leegioniga on Rooma impeerium sel aastal kaitsstud) (Livius (30.27.10). Keskmise leegionäride arv leegionis võis sõja selles staadiumis olla ca 3000 (De Sanctis 1968: 632–633; Brunt 1971, 418–420). Peale selle – ja see on tegeliku olukorra hindamiseks äärmiselt tähtis – alates Aafrika kampaania algusest polnud senat saatnud Scipiole mingeid lisajõude (vrd Livius 30.27.1–9). Seega võis tal arvatava Zama

17 Viimastel aastatel on lahingu toimumise kahtluse alla seadnud küll mõned araabia autorid, paraku akademiliselt mitte ülearu veenvalt (Belkhodja 2023; Medjani 2024).

18 Walbank (II, 447): *Margaron is a corruption of Naraggara*.

19 Taylor (2019: 317): *4200 infantry was in fact an unusually strong legion at this point in the war*.

lahingu eel olla maksimaalselt 16 000 meest, neist raskerelvis leegionäre alla 12 000, ratsaväge 1500–1600.

Kartaago armee kohta annab Polybios ainult ühe arvu: 12 000 palgasõdurit (liguurid, keldid, baleaarid, maurid) esimeses liinis (15.11.1), lisaks 2000 meest Numiidia ratsaväge Tychaeuse juhtimisel (15.3.5), üle 80 elevandi (15.11.1).

Lähtume Hannibali jalaväe suuruse arvutamisel selle üldkaotustest lahingus (15.14.9): ligemale 20 000 langenut, samapalju vange, kokku umbes 40 000. Võttes ratsaväe kaotusteks ca 3000, pidid jalaväe kaotused seega olema umbes 37 000. See sai olla Kartaago jalaväe absoluutne miinimum. Teise ja kolmanda liini osas puudub selgus. Tekstist ilmneb vaid, et viimane, st kolmas, pidi olema kahest esimesest märksa laiem ning seega arvukam, ulatudes ca 15 000–16 000 meheni.²⁰ Lõpuks, Hannibali „kurikuulsad“ enam kui 80 elevanti võivad kuuluda pigem fantaasia valda, sest enne Zamat Aafrikas peetud lahingutes polnud kartaagolastel ühtegi.²¹

On selge, et taoline jõudude vahetamine oleks välistanud igasuguse lahingu. Roomlaste jaoks oleks see tähendanud kiiret ja täielikku katastroofi. Militaarselt haritud ajaloolasena pidi Polybios sellest kahtlemata aru saama. See võib olla peamine põhjus, miks on ta pidanud vajalikuks mitte midagi teada Rooma armee suuruse kohta. Etteruttavalt: see asjaolu ongi ilmselt sundinud teda kirjeldama järgnevaid sündmusi ootamatult lünklikult, vastuoluliselt ja väheusutavalt; tooma lahingutandrite hulganisti elevantide, instseneerima „kodusõja“ Hannibali kahe esimese liini vahel, presenteerima sõjaasjanduses usumatult ignorantset Kartaago väejuhti ning looma legendi Numiidia väepealikust Massinissast (15.14.7).

Poolte lahingukord. 15.9.6–8: Rooma raskejalaväe algrivistus oli osalt traditsiooniline (*acies triplex*): esimeses liinis *hastati*, teises *principes*, kolmandas *triarii*. Uuendusena paigutas Scipio manipulid täpselt üksteise taha (mitte malelaua diagonaalide põhimõttel nagu tavaliselt), tekitades tervet lahingukorda süvitsi läbivad koridorid, läbi mille juhtida vaenlase

20 Rooma konsulaararmee rinde laius ulatus tavapäraselt 1400 meetrini. Enne lahingu teise faasi algust teostas Scipio manöövri, mille eesmärk oli ilmselt saavutada Hannibali kolmanda liini laius. Manöövri tagajärjel võis Scipio armee rinne seega laieneda, ulatudes võib-olla 2000 m. Seega pidi ka Hannibali kolmanda liini alglaius ulatuma ca 2000 m, olles oma kahest esimesest liinist (enam-vähem võrdsed Rooma rinde alglaiussega 1400 m) suurem ning enam mehitatud. Lehmann (1894: 575) annab veteranide arvuks 15 000; Brizzi (2019: 204) 15 000; Goldsworthy (2000: 303) 15 000–20 000; Lancel (2000: 282) 15 000–20 000; Taylor (2019: 318) 20 000.

21 Veith (1912: 681): „Sellist hulka elevantide polnud nii lühikese ajaga kusagilt võtta. Polybiose esitatud lahingupildist lähtuvalt võis neid olla mitte rohkem kui 15–20.“

elevante.²² Kõige ees oli kergejalavägi, *velites*, tiibadel ratsavägi: paremal Massinissa, vasakul roomlased ja Itaalia liitlased Laeliuse juhtimisel.

15.11.1–4: Hannibali armee ees seisis elevandid, esimeses liinis palgasõdurid, teises liinis liibüalased ja kartaagolased. Kolmas liin, Itaalia veteranid, seisis kahest esimesest üle staadioni (*ca* 200 m) tagapool arvestusega, et kaks esimest liini seovad ja kurnavad välja roomlaste põhijõud, misjärel annab löögi Kartaago eliitüksus (15.16.3–4). Vasakul tiival paiknes Tychaeuse, paremal Kartaago kodanike ratsavägi.

Lahingu käik Polybiose (15.12.1–6 kuni 15.14.1–5) järgi: lahingu alguses olid palgasõdurid esmalt hastaatidest üle, haavates paljusid (*πολλοὺς κατ'ετραυμάτιζον τῶν Ρωμαίων*), sunniti aga lõpuks taanduma. Taganemise käigus jõudsid palgasõdurid Kartaago teise liinini, kes polnud neid seni argusest toetanud. Puhkes verine võitlus Hannibali kahe esimese liini, ühtlasi mõlema liini ning roomlaste vahel. Selle käigus ilmutasid teises liinis võidelnud kartaagolased järsku „meeletut ja erakordset vaprust ning löid ... maha mitte vähe nii omasid kui ka vaenlasi“ (*οὐκ ὀλίγους διέφθειραν καὶ τῶν ἰδίων καὶ τῶν ὑπεναντίων*). Üldises segaduses langes suurem osa Kartaago kahest esimesest liinist. Tekkis vaheaeg, mille käigus Rooma väejuht lasi tagasi kutsuda vaenlast jälitavad hastaadid ning moodustas üheainsa pika lahinguliini: tsentris *hastati*, tiibadel *principes* ja *triarii* (piltlikult „Rooma faalanks“).

Eelnev lahingukirjeldus tervikuna on ebareaalne ning rangelt võttes anekdootlike joontega.²³ Pole mõeldav, et Hannibal vaatas pealt, kuidas kaks tema esimest väeliini teineteist hävitavad²⁴ – Hannibal, keda iseloomustas ületamatu oskus lahinguplaane peensusteni läbi töötada ning kes selgitas allüksustele detailset, *ad singula*, lahingu üldideest lähtuvalt nende ülesanded. Lühidalt, Polybios tahab panna ajalugu uskuma, et Hannibal oli operatiiv-taktikalises plaanis eeskujulik diletant, milline hinnang võiks pigem sobida küll Scipio kohta, kelle taktikaline meisterlikkus seisnes „oskuses“ pälvida juhuse soosing.²⁵

22 Pole välistatud, et Polybios on kohaldanud Zamale Makedoonia Aleksandri taktikalist võtet võitluses pärslastega Gaugamela lahingus (331 e.m.a), visandades Dareios III sõjavankrite asemele Hannibali elevandid.

23 Delbrück (1908: 391): „Polybios jutustab ümber rooma patriotlikku luulet“; vrd Scullard (1930: 244–245); Lazenby (1998: 224): *It is difficult to believe that the hastati, numbering, perhaps, about 6500 men, actually succeeded in defeating Hannibal's first two lines, numbering, presumably, over 20,000 men.*

24 Uskumatu, ent just nii arvabki asjatundjate hulka arvatav Hoyos (2007: 71–72): *At Zama Scipio was ... much helped by the quiescence of Hannibal's powerful third line, looking on immobile at the annihilation of the rest of its army.*

25 Brizzi (2019: 211), lahingu toimumist eitamata, on andnud Scipiole kui väejuhile hävitava hinnangu: Zama all oli kartaagolane see, kes valitses lahingut, ning üksnes Laeliuse ja Massinissa õigeaegne naasmine lahinguväljale tagas talle lõpuks võidu ilma igasuguse temapoolse panuseta (*senza alcun suo merito*).

Pärast vaheaega, lahingu teise ja otsustava faasi alguses olevat vastased olnud enam-vähem võrdsed: nii arvult, vaimult, vapruselt kui relvastuselt (*καὶ τῷ πλήθει καὶ τοῖς φρονήμασι καὶ ταῖς ἀρεταῖς καὶ τοῖς κατοπλισμοῖς*) (15.14.6).

Eelnevate arvutuste põhjal nägime, et roomlastel võis enne lahingut olla maksimaalselt 12 000 meest raskelt relvastatud jalaväge, kartaagolastel minimaalselt 37 000, neist 15 000–16 000 veterani. Rooma väest tuleb veel maha arvata lahingu esimeses faasis langenud ja haavatud, *ut minimum* 3000–3500, saades raskejalaväe võimalikuks suuruseks teise faasi alguses 8500–9000. Seega ei saanud vastased olla arvult võrdsed. Vaevalt ka vaimult ja vapruselt, sest roomlased võitlesid võõral pinnal ning vähe usutav, et Scipio terror Kartaago tsiviilelanikkonna vastu (15.4.1-2) nende kõrget moraali kinnitas. Polybios ei võta teemaks oskusi ja kogemusi, mille poolest olid Hannibali veteranid Scipio leegionäridest ilmselt üle.²⁶

15 000–16 000 lahingu teise poole alguses 8500–9000 vastu oleks tähendanud Scipio väe lühikest lõppu: 1) tsentrisse jäetud hastaadid – esimese liini riismed – olid nagunii lühema ettevalmistuse ning kehvemate relvadega, lisaks kandnud Rooma poolel kogu eelnevat lahingukoormust; 2) nende vastas oleksid seisnud seni lahingust puutumata, tugevas arvulises ülekaalus kõrgelt motiveeritud tolle aja parimad võitlejad; 3) Rooma tsentri tugevdamine kahe teise liini arvelt tähendanuks ümberhaaramist tiibadelt; 4) telje kiire murdumine oleks paisanud täielikult segi kogu Scipio lahingukorra koos armee tükeldamise ja hävitamisega. Peale muu pidi leegionäride tegevust pärssima vajadus võidelda nn „Rooma faalanksis“, milleks nad polnud ei taktikaliselt ega psühholoogiliselt ette valmistatud.

Ent, „deemonliku ettenägelikkuse märgina, täpselt õigel ajal“ (*καὶ δαιμονίως εἰς δέοντα καιρὸν*), laseb Polybios lahinguväljale tagasi jõuda Massinissal ja Laeliusel, kes ründavad Hannibali selja tagant (15.14.7). *Deus ex machina!*

On selge, et Scipio ratsaväe „õigeaegse jõudmise“ ajaks oleks lahing olnud ammu lõppenud. Kuid isegi juhul, kui võitlus oleks kestnud kauem, poleks Massinissale antud võimalust.

Polybiose tekstist (15.14.6) võib järeldada, et väikesearvulise, kuid tollal

26 Veith (1912: 649): Hannibali poolt Itaaliast kaasa võetud võitlejad olid vaieldamatult tolle aja parimad.

Aafrika primaks peetud Tychaeuse ratsaväe (15.3.5) jälitamine oli tema jaoks olnud aeganõudev ja vaevaline. Seega võis jalaväe võitlustandrite lõpuks naasta *ca* 3000–3500 eelnevast lahingust räsitud kergeratsanikku. Raudturviseta, põhirelvaks 2–3 raskejalaväe vastu tehniliselt väheefektiivset kerget viskeoda (millest suurem osa pidi olema eelnevalt käiku lastud), sadula, ratsmete ja jalusteta hobustel – sellisena ei saanud Massinissa kontingent olla tõsiselt võetav, Isegi siis, kui Kartaago oleks jätnud mingil põhjusel seljataguse vajaliku katteta. Muidugi, tegelik Hannibal poleks unustanud tagalat, ja selle kindlustamiseks oli tal ressursse enam kui piisavalt.

Kaotustena annab Polybios (15.14.9) roomlaste poolel 1500 langenut, Kartaago poolel ligi 20 000 langenut, samapalju vange. Toodud arvud väljuvad reaalsuse piirest, olles ilmses vastuolus krooniku enda väidetega pikast, kompromissist ja ohvriterohkest võitlusest (15.13.1; 15.13.6; 15.14.6). Täiesti arusaamatuks jääb tohutu hulga Kartaago vangide päritolu, sest lahingukirjeldusest nähtub selgelt, et neid praktiliselt ei võetudki. Lõpuks, kuhugi on haihtunud nii Rooma kui ka Kartaago haavatud.

Post proelium

Pärast lahingut olevat „Poplios (Publius) jälitanud kartaagolasi nende laagrit, riisunud selle paljaks ning pöördunud oma laagrisse tagasi“ (15.15.2). Et roomlased ei püüdnud Hannibali jälitada ja tabada ei pärast lahingut ega järgnevatel päevadel, oli Rooma peetud sõdades pretsedenditu ning absoluutselt mõeldamatu. Iseäranis kõnesoleva lahingu puhul, kus panused pidid olema enneolematult kõrged. Peale selle ei räägi Polybios sõnagi hõivatud laagrist, mis on seda kummalisem, et arvatav sõjasaak pidi olema enam kui rikkalik. Olnuks taoline laager tõepoolest olemas, oleks kroonik andnud sellest piinlikult põhjaliku pildi.

Edasi ilmneb Polybiose tekstist, et roomlased ei nõudnud Hannibali välja. Sellest võib järeldada, et viimane oli staatuses, mis ei võimaldanud teda välja nõuda. Teisisõnu, ta polnud kaotanud ühtki otsustavat lahingut ning käsutas endiselt arvestatavat sõjalist jõudu.

Õelduga seondub veel üks äärmiselt kaalukas küsimus: kuidas serveeriti sõja lõpusündmusi Roomale? Teisisõnu, millise sõnumi saatis Scipio senatile? Kui uskuda Liviust (30.40.2), olevat senati istungil olnud küll juttu

Hannibaliga peetud lahingust, mitte aga võidetud lahingust, rääkimata võidetud hiigellahingust nagu seda on kirjeldanud Polybios. Tõenäoliselt polnud Hannibaliga peetud lahing aga üldse kõneks, sest sellisel juhul oleks vähemalt üks senati liikmeist tundnud huvi, kus on vangivõetud Kartaago väejuht? *Ubi Hannibal captus?* See küsija oleks ilmselt olnud Marcus Porcius Cato. Jutt Hannibali põgenemisest ja veel enam sellest, et teda ei püütudki jälitada, oleks maksnud Scipiole vähemalt triumfi, välis- tatud poleks olnud süüdistus riigireetmises. Kokkuvõttes oli senaatorite reaktsioon sõnumile sõja lõpust leige (30.40.2–4), sest loodetud oli palju enam: mitte üksnes võitu sõjas, vaid ka – ja võib-olla ennekõike – võitu Hannibali üle.

Polybiose (15.18.3) esitatud lepinguteksti kohaselt võis Kartaago omada ainult kümmet sõjalaeva/triereemi. Viimastel kümnenditel Kartaagos läbi viidud arheoloogiliste kaevamistööde käigus on aga selgunud, et alles pärast rahulepingut (Lancel 1985: 745; vrd Hurst 1994) välja ehitatud Kartaago sõjasadam oli mõeldud 220-le, mitte kümnele laevale.²⁷ Märkimist väärib seejuures asjaolu, mis pole seni pälvinud piisavat tähelepanu: mitte üksnes sadama väljaehitustööde tohutu maht, vaid ka selle *sensu stricto* luksuslik, lausa pillav teostus, millel polnud funktsionaalset tähendust (Hurst 2010: 27–36). On selge, et kõike seda roomlaste teadmata teha oli võimatu, peale muu mõjuka roomameelse fraktsiooni tõttu Kartaago võimuladvikus.²⁸ Seega pidi 220 sõjalaeva klausel sisalduma ka rahu- lepingus, teisisõnu, tegelik lepingutekst pidi erinema Polybiose esitatud versioonist. Võib siit järeldada, et mitmed teisedki lepingupunktid olid Kartaago jaoks tegelikult soodsamad, kinnitades oletust, et põrmustavat võitu lahinguväljal polnud roomlased välja teeninud?

Rooma väejuhi jaoks oli triumf ülim, mille poole pürgida (vt lähemalt Bastien 2007: 1–5). Polybiose kinnitusel oli Scipio triumf hiilgav, roomlaste tänulikkus piiritu. Ent triumfist endast pole tal midagi öelda peale kahe lause. 16.23.5: „protsessioonis osalenud vangid tuletasid roomlastele meelde möödunud sõja ohtusid“ ning 16.23.6: „sest ka masaesüülide kuningas Syfax oli vangide keskel, keda triumfis läbi linna viidi“ (16.23.6).²⁹ Numiidlane Syfax, kes polnud kogu sõja kestel jalga Itaalia pinnale tõstnud!

27 Appianos, *Punica*: 96.

28 Livius 33.45.6: *adversae Hannibalis factionis homines*; vrd Brizzi 2011: 495–496.

29 Masaesüülid oli hõimuliit muistses Lääne-Numiidias.

Polybiose väitel võeti Zama lahingus vangi ligemale 20 000 Hannibali sõdurit. Palju oli neid Scipio triumfis? Mitte ühtegi. Võidukas Zama lahingus pidi roomlaste kätte langema sadu Hannibali lahingulippe (*signa*). Palju oli neid triumfis? Mitte ühtegi. Hannibali laagri hõivamise käigus pidi roomlaste saagiks langema hulgaliselt hinnalisi trofeesid. Palju võis neid näha triumfis? Mitte ühtegi. Kellega roomlased õigupoolest sõdisid Hannibali sõjas?

Lõpetuseks

Teine Puunia sõda polnud mitte üksnes ajaloolise tähendusega, vaid ka harukordselt dramaatiline. Usutavasti oli vähe neid, kes pärast Cannae lahingut kahtlesid Hannibali võidus. Ent kujunenud olukorras tegi Karthaago väejuht ilmselt saatusliku vea, mitte rünnates Rooma linna. See andis vaenlasele võimaluse taastada järk-järgult oma sõjaline potentsiaal ning haarata lõpuks strateegiline initsiatiiv.

Väidetavaks viimaseks lahinguks Aafrikas polnud Scipiol aga jõudu ega isegi vajadust, sest ta võis, vaatamata senati kõhklustele, loota triumfi sõja võiduka lõpetamise eest. Hannibal omakorda võis lahingust loobuda kaalutlusel, et pikemas perspektiivis oli sõda kaotatud ja isegi võit poleks suutnud tuua otsustavat pööret.

Roomlased olid võitnud küll sõja, ent mitte seda meest, kes oli neid lõputult alandanud. Sest tulenevalt võib mõista nende soovi ajalugu „järele aidata“, *ad maiorem Romae gloriam*. Ent Polybiose visandatud Zama on osutunud sedavõrd problemaatiliseks, et tunnistab – vastu klassiku enda tahtmist – pigemini lahingu toimumise vastu.

Allikad

Appianos 1962. *Punica: Appiani Historia Romana*. Vol. I. Hrsg. von P. Viereck et A. G. Roos. Leipzig: B.G.Teubner.

Dio, Cassius 1914. *Dio's Roman History*. Vol. II (via Zonaras). Loeb Classical Library. London: Heinemann.

Florus 1929. *Epitome of Roman History*. Harvard: Harvard University Press.

Livius, Titus 1998–2007. *Römische Geschichte. Ab urbe condita*. XXI – XXXVIII. Hrsg. von J. Feix. (Sammlung Tusculum). Düsseldorf und Zürich: Artemis & Winkler.

Nepos, Cornelius 2011. Vita Hannibalis XXIII, 1–13. – *Berühmte Männer. De viris illustribus*. Hrsg. von M. Pfeiffer. Berlin/Boston: De Gruyter Akademie Forschung.

Plutarchos 1892. *Plutarchi vitae parallelae*. Vol. 5. Leipzig: Teubner.

Polybius 2011. *The Histories*, Vol. IV: Books 9–15. Revised by F. W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 159. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Orosius, Paulus 1857. *Pauli Orosii Adversus paganos historiarum libri septem*. Thorunii: Sump-tibus Ernesti Lambeccii (Toruń: Ernst Lambeck).

Siculus, Diodorus 1957. *Library of History*, vol XI. Harvard: Harvard University Press.

Zonaras 1869. *Ioannis Zonarae Epitome historiarum*. Vol. II. Leipzig: B.G.Teubner.

Kirjandus

Barceló, Pedro 2004. *Hannibal, Stratege und Staatsmann*. Stuttgart: Klett-Cotta.

Belkhodja, Abdelaziz 2023. *Hannibal Barca: L'histoire véritable et le mensonge de Zama*. Tunis: Apollonia Editions.

Bocchiola, Massimo; **Sartori**, Marco 2008. Canne. *Descrizione di una battaglia*. Milano: Mondadori

Brisson, Jean-Paul 1973. *Carthage ou Rome. Les grandes études historiques*. Paris: Fayard.

Brizzi, Giovanni 1991. Hannibal: Punier und Hellenist. – *Das Altertum*, 4, S. 201–210.

Brizzi, Giovanni 2011. Carthage and Hannibal in Roman and Greek Memory. – *A companion to the Punic Wars*. Ed. D. Hoyos. Oxford: Wiley & Sons, pp. 495–496.

Brizzi, Giovanni 2016. *Der Untergang Karthagos ist die schrecklich ironische Folge der Siege Hannibals*. – *Focus online* 17.02. 2016.

Brizzi, Giovanni 2019. *Scipione e Annibale. La guerra per salvare Roma*. Bari-Roma: Editori Laterza.

Brunt, Peter A. 1971. *Italian Manpower 225 B.C. – A.D.14*. Oxford: Oxford University Press.

Cascarino, Giuseppe 2007. *L'esercito romano. Armamento e organizzazione. Dalle origini alla fine della Repubblica*. Rimini: Il Cerchio.

Church, Alfred J., **Gilman**, Arthur 1887. *Carthage or The Empire of Africa*. London: T. Fischer Unwin.

Cifani, Gabriele 2013. Considerazioni sulle mura arcaiche e repubblicane a Roma. – *Mura di legno, mura di terra, mura di pietra: fortificazioni nel Mediterraneo antico*. A cura di Laura M. Michetti, Gilda Bartoloni. (*Scienze dell'Antichità*, vol. 19.2–3.) Roma: Edizioni Quasar, pp. 204–212.

Coarelli, Filippo 1994. *Guide archéologique de Rome*. Paris: Hachette.

Connolly, Peter 2012. *Greece and Rome at War*. Pen & Sword Books: Barnsley.

Daly, Gregory 2002. *Cannae: The Experience of Battle in the Second Punic War*. London: Routledge.

Delbrück, Hans 1908. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Erster Teil. *Das Altertum*. Berlin: Georg Stilke.

De Sanctis, Gaetano 1932. Annibale e „La Schuldfrage“ d'una guerra antica. – *Problemi di storia antica*. Bari: Laterza, pp. 161–186.

De Sanctis, Gaetano 1968. *Storia dei Romani*. Vol. III, 2. *L'età delle Guerre Puniche*. Firenze: La Nuova Italia.

- Diana**, Bettina 1989. L'atteggiamento degli Etruschi nella guerra annibalica. – *Rivista Storica dell'Antichità*, XIX, pp. 93–107.
- Dumézil**, Georges 1975. *Fêtes romaines d'été et d'automne, suivies de Dix Questions romaines*. Paris: Gallimard, pp. 111–112.
- Fields**, Nic; **Dennis**, Peter 2008. *The Walls of Rome*. Oxford: Osprey Publishing.
- Fowler**, William W. 1899. *The Roman festivals of the period of the republic. An introduction to the study of the religion of the Romans*. London: Macmillan.
- Gabriel**, Richard A. 2011. Hannibal's Big Mistake. – *Military History*. 28.4 (2011), pp. 64–71.
- Goldsworthy**, Adrian 2003. *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265–146 BC*. London: Cassell.
- Goldsworthy**, Adrian 2019. *Cannae. Hannibal's Greatest Victory*. New York: Basic Books.
- Gsell**, Stéphane 1920. *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*. Tome III. *Histoire militaire de Carthage*. Paris: Hachette.
- Harden**, D. B. 1939. The Topography of Punic Carthage. – *Greece & Rome*, No. 25, pp. 1–12.
- Harris** William V. 1989. *Guerra e imperialismo en la Roma republicana 327–70 a.C.* Madrid: Siglo veintiuno de España Editores.
- Hoyos**, Dexter 2000. Maharbal's Bon Mot: Authenticity and Survival. – *The Classical Quarterly*, No. 2, pp. 610–614.
- Hurst**, Henry 1994. *Excavations at Carthage: the British Mission*. Vol. II, 1. *The Circular Harbour, North Side. The Site and Finds Other than Pottery*. Oxford: Oxford University Press.
- Hurst**, Henry 2010. Exceptions rather than the rule: the shipshed complexes of Carthage (mainly) and Athens. – *Ricoveri per navi militari nei porti del Mediterraneo antico e medievale*. Bari: Edipuglia, pp. 27–36.
- Huß**, Werner 1985. *Geschichte der Karthager*. München: C. H. Beck.
- Kromayer**, Johannes 1912a. *Roms Kampf um die Weltherrschaft*. Leipzig: Teubner.
- Kromayer**, Johannes 1912b. *Antike Schlachtfelder: Bausteine zu einer antiken Kriegsgeschichte*. Bd. 3.1. Italien. Berlin: Weidmann.
- Käärik**, Henn 1969. *Cannae lahing*. Tartu, käsikiri.
- Lancel**, Serge 1985. La renaissance de la Carthage punique. Réflexions sur quelques enseignements de la campagne internationale patronnée par l'UNESCO. – *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 129e année, N. 4, pp. 727–751.
- Lancel**, Serge 2000. *Hannibal. Die Biographie*. Düsseldorf: Albatros Verlag.
- Lazenby**, John F. 1996. Was Maharbal Right? – *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. Supplement No. 67. *The Second Punic War. A Reappraisal*, pp. 39–48.
- Lazenby**, John F. 1998. *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Lehmann**, Konrad 1894. Der letzte Feldzug des Hannibalschen Krieges. – *Besonderer Abdruck aus dem 21. Supplementband der Jahrbücher für klassische Philologie*. Mit einer Karte. Leipzig: Teubner, S. 527–616.
- Machiavelli**, Niccolò 1971. *Dell'arte della guerra*. Firenze: Sansoni.
- Medjani**, Azzeddine 2024. Critical insights into Polybius and Livius' accounts of the Battle of Zama (مَجَانِي عَزَالْدِين) *Al-Ibar*, 1, pp. 24–42.
- Mommsen**, Theodor 1874. *Römische Geschichte*. Bd. 1. *Bis zur Schlacht von Pydna*. Leipzig: Weidmann.

Montesanti, Antonio 2007. Le Mura Aureliane. Storia della cinta difensiva di Roma. – *Rivista online di Storia e Informazione*, 27–28, pp. 2–8.

Montgomery, Bernard L. 1968. *A History of Warfare*. London: Collins, Sons & Co.

Nicolet, Claude 1969. Armée et société à Rome sous la République: A propos de l'ordre équestre. – *Problemes de la guerre à Rome*. Ed. Jean-Paul Brisson. Paris-La Haye: Mouton, pp. 117–156.

Picard, Gilbert 1984. Hannibal hégémon hellénistique. – *Rivista storica dell'antichità*, XIII–XIV, pp. 75–81.

Prevas, John 2017. *Hannibal's Oath. The Life and Wars of Rome's Greatest Enemy*. Boston, MA: Da Capo Press.

Ridley, Ronald T. 1975. Was Scipio Africanus at Cannae? – *Latomus*, T. 34, Fasc. 1, pp. 161–165.

Scullard, Howard. H. 1930. *Scipio Africanus in the Second Punic War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Seibert, Jakob 1993. *Hannibal*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Shean, John F. 1996. Hannibal's Mules: The Logistical Limitations of Hannibal's Army and the Battle of Cannae, 216 B.C. – *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, H. 2, pp. 159–187.

Speidel, Michael A. 2001. Halbmond und Halbwahrheit. Cannae, 2. August 216 v. Chr. – *Schlachten der Weltgeschichte: von Salamis bis Sinai*. Hrsg. von S. Förster et al. München: C.H. Beck, S. 48–62.

Storey, Glenn R. 1997. The population of ancient Rome. – *Antiquity*, 71, pp. 966–978.

Strauss, Barry 2013. *Masters of Command: Alexander, Hannibal, Caesar, and the Genius of Leadership*. New York: Simon & Schuster.

Taylor, Michael J. 2019. Reconstructing the Battle of Zama. – *The Classical Journal*, 114 (3), pp. 310–329.

Veith, Georg 1912 = Kromayer, Johannes 1912b. *Antike Schlachtfelder: Bausteine zu einer antike Kriegsgeschichte*. Bd. 3.2: Afrika. Berlin: Weidmann.

Walbank, Frank W. 1957. *A Historical Commentary on Polybius*. Vol I. Oxford: Clarendon Press.

Walbank, Frank W. 1967. *A Historical Commentary on Polybius*. Vol II. Oxford: Clarendon Press.

Walbank, Frank W. 1965. Political Morality and the Friends of Scipio. – *The Journal of Roman Studies*, No. 1–2, pp. 1–16.

Weltgeschichte in Daten 1965. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.